

gőbe és folytatja a régi szögedi elődök bűvárlását, vagy a dombiratosi gyerekkora regényét írja tovább, vagy a Somogyi-könyvtár új épületének berendezése miatt kilincsel, munkatársaival új kiadványok kiadásának pénzügyeit próbálja elintézni, vagy egy Tarló utcai kocsmában vitatkozik nagyhirű urológusprofesszor barátjával, vagy éppenséggel az írócsoport ügyeit intézi és vendégeket fogad közletről és távolról. Akárhogyan is lesz, december 21., születése napja, aligha fogja ünneplőben találni és az ünneplésben elábrándozni.

OLASZ SÁNDOR

Vakond a föld fölött

TÓTH BÉLA ÁLARCBAN CÍMŰ ELBESZÉLÉSÉRŐL

Éppen tíz évvel ezelőtt, a Tiszatáj 1974. decemberi számában olvashattuk Tóth Béla elbeszélését, melyet a hasonló című kötet megjelenésekor (1976) Diószegi András joggal nevezett „a mai magyar próza kiemelkedő remekének”. Az *Álarcban* sok vonatkozásban hasonlít az író többi elbeszélésére (nem mindennapi sorsok, énforma stb.), ugyanakkor különbözik is tőlük. Hőse csupán az álarc kapcsán helyezhető el a társadalmi hierarchia alsóbb régióiban, valójában báró ő, igazi arisztokrata. Az alak tehát nem a mesterek és mesterlegények — Tóth Béla által olyannyira kedvelt — világából kerül ki, csak a fölvetett szerep kényszeríti, hogy kétkezi munkás legyen. Az írónak most azt kellett elképzelni, miként gondolkodik, érez egy nem „hasonszórú” ember. Míg máshol a monologue intérierur határozza meg az elbeszélő módszert, addig itt énförmáról van szó ugyan, de nem belső monológról.

Az *Álarcban* bárója egy — igaz, erős felindulásban elkövetett — gyilkosság bűntudatával, az arisztokrata létét elsöprő, ismeretlen társadalmi formáció iránti félelemmel bukik át az új világba. Menti a bőrét, s éppen a megölt inas villamosigazolványa jelenti számára a menekülést. Ezzel „igazolja” magát, s Gordélius Félix báró fölveszi Sulla Sándor álarcát. Fűtő, segédmunkás a baromfifeldolgozóban, szolga az egyetemen, majd ismét fűtő abban a kollégiumban, ahol az elbeszélésbeli író egykor igazgató volt. Kényszerből vállalja a megalázó helyzeteket. De tudja, számára egyetlen megoldás lehetséges: beépülni az új rendbe, hasonulni a dolgozó emberekhez. Az elbeszélésnek ezt az életmód, az emberi minőség kérdéséhez is köthető mondanóját már Diószegi jó érzékkel kapcsolta a *Mi, janicsárok* alapproblémájához („humanizálni kell az emberi kapcsolatokat”). A báró önmaga újjáteremtésével válaszol a kihívásra. Nem akar külön világot építeni, mint a *Lábujjhegyen* hősnék aligha nevezhető asztalosa. Ez utóbbi a „dugott életet” választja. Gyűlöli az új világot, még látszatra sem próbál közeledni hozzá. Rögeszméje, hogy kerítést kell építeni: „A fal jelentette számomra a napot. Hogy rám süssön a nap.” Ám a menekülés, a bezárkózás itt maga a büntetés. A bárónál viszont az álarc egyre tisztább, teljesebb életet takar. Az élet lehuzó és szűkös lehet a tárgyi világ gazdagságakor is. De az összehasonlíthatatlanul szegényesebb milieu-ben is lehet minőségileg vonzó életet élni. Tóth Bélának belső kényszere van e morális kérdések megmutatására, a hiteles valóságábrázolásra, s az erkölcsi szenvedély bátorsága is lendületet ad neki.

*

Neveltetésénél, társadalmi helyzeténél fogva a báró kezdetben a teljes elutasítás oldaláról figyeli az egzisztenciáját szétromboló történelmi eseményeket. A háború alatt — egy sportlap tulajdonosaként — az akkori idők szellemének megfelelően ő is becsempészi a szövegekbe a

bolszevista rémről szóló eszmefuttatásokat: „A mellékutcai kis piszkos lapokban is úgy ordítottunk, ahogy a szánon kífért.” 1944 márciusa után azonban visszavonul, ami ekkor történik, már az ő „tűrészatárain” is túl van. Jellemző epizód: már menekül és Sullaként vánszorog az országon, mégsem ül föl az orosz katonák teherautójára. „Tőlük, kik az enyémtől elűtő, enyém ellen készült világot hoztak, azt sem fogadhatom el, hogy pár kilométerrel arrább vigyenek.” Amikor a gyárban bejelentik az ország felszabadulását, meghatódik ugyan, de azonnal átvillan agyán: „Mi közöm hozzá? Jelent ez nekem valami jót? Semmi esetre!” Szenvedélyesen utál mindenkit, s a lenézés, a lebecsülés még jóval később is ott lappang az egyébként viselkedni tudó, érzelmeit jól leplező álarcos emberben.

Szerepet játszik Sulla Sándor, alias Gordélius Félix. Adva van az álarc—valódi arc közötti feszültség, a valódi én és a környezet, a báró önmagáról való tudata és valóságos helyzete közötti feszültség. Az ellentét tehát Tóth Béla elbeszélésében fontos strukturális elem. A műben exponált alapvető ellentét azután fokozatosan átrendeződik, a pólusok egybemosódnak. A polarizáltság persze végleg nem tűnhet el. Amikor a báró megelégedi az álarcban élést, s az idő hajdani bűnét is elmossa, elhatározza, hogy végre a maga mivoltában tölti le hátralévő napjait. („Nem a rang! Ha azután futottam volna, nem itt élnék!”) Tóth Béla nem a cilinderben, redingotban és szmokingban megjelenő fűtő poénjára hegyezi ki az elbeszélést. Egyébként is a szerepjátszás már az első oldalakon kiderül, nem a meglepetés hatásvadászó késleltetése vezeti az író. A helyzet ugyan kétségtelenül romantikus, de hát ilyen az élet, „regényírók nem érik utol fordulatait”.

Ahogy haladunk előre az időben, úgy oldódik hősrünk ellenséges magatartása, s úgy sokasodnak a szereppel való egyre tökéletesebb azonosulás jelei. Ez a módosulás, arányeltolódás a szövegből akár statisztikailag is kimutatható volna. Érzük be e változás fontosabb állomásainak, hangsúlyainak jelzésével. Hősrünk kezdetben teljesen „összezúzottnak” érzi magát „a prolik között”. Idegen számára a stílus, a durvaságnak tűnő kedveskedés. Az egyik nő benyúl az inge alá: „Még ilyet!... hogy egy nő, mint kezdeményező...? Nem. A mi köreinkben ez ismeretlen.” (Alig egy évtized múlva — kollégiumi fűtőként — már minden gátlás nélkül nyit be a fürdő lányok közé — a víz hőmérsékletét ellenőrizni.) De hát érzi, nincs más választása: tudomásul kell vennie, ez gyár és nem úri kaszinó. Szándékosan irtja beszédstílusából a bárós fordulatokat, rontja helyesírását, kézírásának szépségét. A metamorfózis első megnyilvánulása: „Különb ha nincs vér rajtam, érztem, munkásnak lenni nem rossz.” Már lélekben is igyekszik „Sullasándorkodni”. „Hisz ebben tán meg is bolondulok a végén, hogy ennyi felé tépdeselem magam. Bárói mentalitásom életben hagyni, haragudni erre a világra, mosolyogni az asszonyra, Sullának lenni és óvakodni a Sulla-sorstól? Nem megy egyszerre! Nem mehet sokáig. (...) Naponta vitatkozom magamban. Mért állítom ilyen kétágúra magam? Aki Sulla, legyen Sulla! Kezd begyógyulni „a kétlelkűség nyitott kavarnája”. („Megvallom, igazán soha nem tudott teljesen befornni.”) A báró „megsullásodik”: „néztem is olyan szemmel a világra, ami ehhez illett. Néha hetekig beleéltem magam új mivoltomba.” Ebben a periódusban másik nézőpontot is kap az olvasó: az író visszaemlékezését, a tisztálkodni nem szerető, érzékeny, ügyetlenségét valami fura szakmai önérettel palástoló, egészében „igaz buzgalommal” dolgozó Sándor bácsi képét. Az ellenszenv, előítéletek még ekkor sem tűntek el belőle teljesen. „Én lenéztem magukat. Magát is” — mondja az írónak. Igaz, lelkifurdalása is támad. A pozsonyi egyetemen végzett, Párizsban, Londonban tanulmányokat folytatott bárót a dolgozók gimnáziumába iratják. „Ez szíven ütött. Mondom, míg én bugrisozom magukat, utálkozom, maguk lépéseket tesznek előrejutásomhoz.” Merőben új szemléletre vall a gondnokkal való affér. A gondnok szintén az eltűnt úri világ képviselője, cinkos, cinikus összszakacsintást vár a másik álarcostól, s legnagyobb meglepetésére öntudatos választ kell hallania: „Semmi közöm hozzá, gondnok elvtárs! Ha magamnak nem lopok, másnak sem fogok.” (A fiatal Sulla — idéztük — ezzel a „semmi közöm hozzá”-val a forrongó új világ egészétől határolta el magát.) Ugyancsak a cinikus együttműködést tagadja meg váratlanul fölbukkanó régi arisztokrata is merősetől. „Kezdtém Sulla Sándor lenni.” Ezek után azon sem csodálkozhatunk, hogy hő-

sünk 1956 őszén sem aktivizálódik. („Hű maradtam? Azt hiszem, csak fölvettem egy formát, mint a sár, amikor vályogvetőbe nyomkodják.” (Meg kell mondanunk, az új emberi minőség formálódását a magánélet is segíti: szerelem, majd házasság egy munkásnővel.)

Az elbeszélés legáltalánosabb szemantikai tartalma két világ, két mentalitás szembenállása, ütközése és végül békés egymás mellett élése. Aki csak a történet kalandos mozzanataira, nem mindennapi helyzeteire figyel, az előtt éppen a kétlelkűségnek az alakuló új társadalom életére is általánosítható belső harca marad rejtve. Az egymásra következő helyzetek sorozata csupán a mű felületi struktúrája. A közlés, az alapközlés, amiért az író megírta az elbeszélést, egy metaforikus szinten jelenik meg. A legtöbb Tóth Béla-írásnak egyébként már a címe is sorsmetafora: *Lábujjhegyen, Talpon, Vakon, Álarcban*.

*

Tóth Béla elbeszélésében a cselekmény közlése végig az első személyű elbeszélő feladata. Kettős nézőpontról van szó. A mű elején és végén maga az író beszél első személyben, előrebo-csát és összegez, anélkül, hogy ítélkezne. Átadja a szót, a hős így maga mondja el életét, az író csupán meghallgatja és közreadja a hallottakat. A műben az elbeszélő-hős válik centrummá, szervező középpé. Az író és a narrátorként szereplő hős között a kapcsolat világos. A hős-elbeszélő olykor utal hallgatójának jelenlétére. Az író csodálkozik, kíváncsian várakozik, de nem érzelmez, nem minősít. Helyzete semmiképpen sem a fölényes és mindentudó szerzőé. Tökéletes írói alkalmazkodás, mely az idegen életanyagot a maga művészi rendszerébe gyűrja bele. A harmadik személyű szerzői narrátor hiánya az előadás lírai jellegét erősíti. Kialakul annak illúziója, hogy nem fikcióról, hanem valóban megtörtént dologról van szó.

Az erős személyesség képzeete szinte hozzátapad Tóth Béla műveihez. Az író maga is szüntelenül együtt kóborol alakjaival, mintha ő maga is belebújna bőrükbe. Minden széppró-zája énfórmában íródott. Közvetlenséget, szuggesztivitást jelent ez a forma, s az érzelmi közelségből még akkor is marad valami, ha az elbeszélő eljártssa rokonszenvűnkét. Ennek az előadásnak azonban hátránya is van. Az író fölmentve érzi magát az átfogó világábrázolás igénye alól. Az első személyes forma merev alkalmazása egyhangúságot, monotonitást szülhet. Érzi ennek veszélyét Tóth Béla is. Többféleképpen is élenkíti, színezi a szöveget. A báróval nem egyszerűen a megtörtént dolgokat mondatja el, a narrátor az események folyamatjellegét is érzékelteti. Mivel az elbeszélő maga is szereplője a történetnek, a cselekménnyel rendkívül dinamikus viszonyt alkot, ő maga is belül van a történeten. Ráadásul az *Álarcban* cselekmé-nye a hős és a helyszínek szüntelen mozgását mutatja. Az alak jellembeli módosulásával pár-huzamosan helyzetek hihetetlen bősége sorakozik föl. Vannak írók, akik a sovány történetet is nagyregényre duzzasztják. Tóth Bélánál ez éppen fordítva van. Elbeszélésének oly gazdag a helyzetsora, hogy abból vaskos regényre is futná. Az író a nézőpont viszonylagos állandóságát igazi eseményes történettel ellensúlyozza. Mégsem érezzük, hogy túl sok a szituáció, az elbe-szélés nem hull szét autonómiára törekvő epizódokra. A kompozíció mindvégig feszes, fegyel-mezett.

Nem tér ki Tóth Béla az epikus ábrázolás egyik legfontosabb kérdése elől. Annak, hogy milyen időszemlélettel ábrázolja a valóságot, nagy jelentőséget tulajdonít. A *Kicsi világ* hősé-nek jógázás közben jutnak eszébe életének fordulópontjai. „Filmezik” agyában, s valamire mindig visszaemlékezik. A *Lábujjhegyen* narrátora is fölborítja a hagyományos időrendet: tulajdonképpen bűnét akkor mondja el, amikor már régóta vakondokéletét éli. A *Talpon* hő-se a börtönben esténként becsukja a szemét („ilyenkor indultak meg bennem a vonatok”), s jönnek múltjának a börtönhöz vezető mozzanatai. A *Vakon* jelen idejében megérkezik Zsibrita, az asztalos, nézi az asszonyságot, a mester feleségét, s ebbe az állóképbe apró múltbeli mo-zaikok simulnak. Az *Álarcban* mindegyiknél szabadabban bánik az idővel. A fiktív idő és az elbeszélői időtartam óriási különbsége gyors elbeszélésre vall: elég néhány oldalt elolvasunk,

s esztendőök, évtizedek áttekintését kapjuk. Az idősíkok periodikus váltakozása izgalmas, újszerű viszonyrendszereket teremt. A kezdés jelen ideje után gyors váltással múlt idő következik. Az író — míg vendégét várja — fölidézi a Sullával együtt töltött éveket. Majd megjelenik a báró, s hamarosan ő is ugyanarról az életszakasról beszél, melyre az író az imént gondolt. Ezután az elbeszélés törzsét, főszövegét jelentő részben — estétől hajnalig meséli a báró — nagyjából kronológiai rendben ismerjük meg az élettörténetet. Indul a narrátor a háborús évekkel s elérkezik az elbeszélés kezdésének jelen idejébe. Ezt az egyenes vonalú, lényegében egységes ivelésű főrész is retrospektív mozzanatok tarkítják. (Például — igaz, néhány mondat erejéig — régi szeretőit idézi föl egy helyen.) Az elbeszélés befejezésének, utolsó lapjainak ideje pedig a kezdésnél másfél évvel későbbi. Ez formailag múlt idő, valójában minden korábbi múlt és jelen időnél később történik.

Látjuk, van az elbeszélésnek egy jelen-múlt-jelen-múlt-jelen hullámmozgása, s ebben lehetetlen a tervszerűséget észre nem vennünk. Ami az elbeszélés jelen idejű előterében történik, az csupán megjelenési alakzata a sokféle térbeli és időbeli egységből érvényessé tett magatartásmodellnek. Az *Álarcban* idődimenziója a báró létezésének különböző szakaszait úgy szervezi a jelenbeliség köré, hogy kibontakozik e bonyolult személyiség döntéseinek, választásainak, elutasításainak sora. Az elbeszélés szegmentumai is a főszereplő viszonyulási rendszere, cselekvéseinek tér- és időbeli váltakozásai alapján rajzolódhatnak ki. Nagyobb egységnek fogható föl a kezdés már említett, az alapproblémát mintegy előre jelző jelen-múlt váltakozása. Másik nagy egység a báró elbeszélése. De ezen belül is több fordulópontra lehetünk elválasztva. Világosan elkülöníthető a háborús periódus és a Sulla-korszak. Ez utóbbit a metamorfózis látványosabb, lökésszerű mozzanatai szerint tovább tagolhatjuk. (Gondoljunk az „aki Sulla, legyen Sulla!” kijelentés mögött rejlő elhatárolásra.)

Az eddigiekben következetesen elbeszélésnek neveztük Tóth Béla művét. A folyamatoságnak, az idő múlásának, áramlásának élményében van részünk az *Álarcban* olvasásakor. A feszített tempót, a gyorsan tetőpontra jutó eseménytörténet hiába keressük. Az *Álarcban* tehát nem novella, miként Tóth Béla többi kisepikai műve sem az. A történelmi-emberi-tárgyi vonatkozások gazdagsága a regény által teremtett totalitásérzésre emlékeztet. Az életanyag megragadása mégis jellegzetesen kisformai eszközökkel történik. Elbeszélés és kisregény között általában elmosódnak a határok, az *Álarcban* ugyanolyan joggal nevezhető kisregénynek, mint elbeszélésnek. Stílusa szikár, puritán, a rövid mondatok halmozása, az igék túlsúlya jellemző. A szöveg ily módon dinamikus, ritmikus. Az írói közlések stíluszintjén dísz nélküli, gyakran száraz megfogalmazást találunk. A báró is szűkszavú: nem részletez, nincsenek aprólékos leírások. Egyetlen rövid bekezdés képes mozgalmas eseménytörténetet összefogni, s közben a hős vívódását, tépelődését is érezteti: „A gyilkos szállást kapott. Kis, egyszobás lyuk. Puha cinkefészek. Uraktól levetett bútorok, lámpák, csecsebecsék. Lefekszem. Tán nem is vagyok gyilkos. Érte tettem. Az egész családjáért. Egy végzetes pillanatban. Önvédelemből. A jog a jogos önvédelmet akceptálja! De melyik bíróság. A németeké? Nem pártfogolnak. Ellenük tettem. Kőrül vagyunk zárva.” A lapidáris tömörségű dialógusokra egy példa: „— Estére? — Kimegyek. — Mint a kórházba? Nem vagy te nős ember? — Nőtlen vagyok. — Mí a bajod? — Sok. — Szomorúság? — Az. — Vigasztaljuk meg egymást. — Sora is van annak...” (Sulla társalog így Borival, későbbi feleségével.)

*

A *Kormányférfi* című elbeszélés hőse mondja: „Piszkos is, szép is az élet egyszerre. Nekem gyanús, ha valaki csak az egyik oldalát akarja mutatni, hogy csak szép, vagy csak ronda. Néha valóban a csúnya oldalát látja az ember, máskor meg minden virágba borul.” Tóth Béla ennek a (Benjámin László szavaival) „tűz is, korom is” életnek a hiteles ábrázolója. *Álarcban* című művében immár négy évtizedes „műveskedésünk” egyik fontos problémáját tudta ma-

gas művészi színvonalon megjeleníteni. A mű megszerkesztettsége pedig tudatosságával, tervszerűségével a spontán, ösztönös elbeszélő — Tóth Béla írásművészetével kapcsolatban mindig is kísértő — legendáját cáfolja.

FEKETE KERET ITT FÖLÜL SZÉLTŐL-SZÉLIG, MIKÉNT A GYÁSZJELENTÉSEKEN FEKETE KERET

TARDI SÁNDOR GRAFIKÁJA